

ÖRMÉNY SZAMOSÚJVÁR — MAGYAR SZAMOSÚJVÁR

BAROKK HÁZSORAIVAL, örményeivel, idegennek és hozzáértőnek azonnal feltűnő városiasságával, hatalmas templomával és a szokványos erdélyi városképtől elütő rendezett alaprajzával Szamosújvár joggal kelti fel maga iránt az átutazó és betelepülő kíváncsiságát. Volt alkalmunk megtapasztalni, hogy a kérdések, melyek Szamosújvár multjára vonatkozólag az érdeklődő idegenben támadnak, felébrednek a város falai közé kerülő iskolásgyermekben is, sőt az alapvető fontosságú eseményekkel, melyek a várost mai képéig kialakították, általában még a bennlakó is tisztában van. Aki ismeri honfitársaink véghetetlen mult-ignorálását, az kellőképpen értékeli az imént mondottakat! Ám nem annyira magában Szamosújvárban, mint inkább lakóiban van valami jellegzetesen urbánus elem, valami a római város vagy még inkább a görög *polis* levegőjéből, melyben felélednek a kultúrigények és alábbhagy a vándorörszton. Valahány megtelepedettje van ma a városnak, mindannyi hosszú utat megtéve jutott el ideig, s Szamosújvárt csak esetleges otthonául gondolta. Aztán hatott a város nyájas derűje, igéző miliője, titokzatosan élő szelleme, — és a kóbor megszállóból várost szerető megtelepedett, lelkes védelmező lett, — igaz, később gyakran beteljesedett rajta is a városi sors: elpuhult, vitalitása megcsappant, sőt utóbb fel is szivódott a nagyobb egységekbe. Ez azonban csak egy-egy szűkebb közösség szempontjából fájlalható. A hivatását betöltött és elhalt mélyre szállhat az óceánokban is, élete mégsem marad nyomtalanul. Így van ez Szamosújvár tünező ősi lakóival, az örményekkel is.

De ne vágjunk elébe a konkrétumoknak.

A TÁJ ÉS A VÁROS

A TÁJI KERETTEL kell kezdenünk, hiszen ez formálta a várost és annak lakóját, és eltörölhetetlen vonásaival sejteti a jövőt is. A nagy Kárpátmedence keleti, félreesőbb, tehát kezdettől fogva második vonalbeli életre rendelt tájának, Erdélynek nyugati, legalacsonyabb völgyében, a Kis-Szamos városi terraszára épült a város. Itt néhány kisebb és négy fő völgy találkozik és ez határozza meg helyzetének mindenkori előnyeit. A kisjelentőségű kérii, némai patakok mellett itt torkol a széles, alig 257 m magasságú, alluviummal feltöltött és Dés meg Kolozsár felé kinyúló Kis-Szamos völgybe az egész falusort felfűző Széki-patak, és a még messzebről jövő, valósággal a Mezőség északnyugati harmadát feltáró Fűzes-patak. A völgy a Maroséhoz hasonló. Erdélynek egyik legjobban járható útvonala, a békés kereskedelemnek és a pusztító háborúknak mindenkor sűrű járása esett rajta. E kettős-kétes ígéretet kapta — mint annyi más igazi város — a természettől Szamosújvár. Igaz, egyebet aztán nem is nagyon kapott a természet ajándékaiból! A völgyesík áradástól veszélyeztetett, s a földművelés nagyobb arányú kibontakozásához cse-

kély kiterjedésű. A kelet felé feltornyosuló mezőségi dombok-hegyek s a nyugati látóhatárt alkotó Szilágyság egyaránt nélkülözi a földművelés alapjául szolgáló jótalaju síkságot. A vidék csapadékszegénysége, s még inkább a csapadékjárásnak rendkívüli, Magyarország kontinentalitásán belül is érezhető szeszélyessége nehéz helyzet elé állítja különben is a belterjesebb földművelés irányában haladni akarókat. Ugyanez akadályozza az állattenyésztés rangelső ágának, a szarvasmarhatenyésztésnek lendületbe jutását is: e természeti tényen nem segíthet semmiféle állami vagy társadalmi akció. A sokféle történelmi kalandot a juh tudta legjobban átvészelni. A tájnak jellegzetes állata ez. Nagyvásárkor a szamosújvári vásártéren egyetlen bégető tömeg gomolyog, melyből magányos sziklaként feketélnek ki a lomha állrángatózással kérődző bivalyok. De az állattenyésztésnek ez az ága sem mutat fejlődő irányzatot, és távolról sem ígér bázist a táj lakosságának szaporaságához. A falusi ipar legprimitívabb, évszázad óta egyhelyt topogó ágai, meg a kevés, alig 15%-ot elérő erdőségek téli foglalkozásai nyújtanak némi kenyérkeresetet a táj lakóknak. Bányászat nincs, gyáraknak híre-hamva sem a Kis-Szamos medencéjében, — ime az egész értékleltár, melyhez csak távoli ígéretként fűzhetjük a kispulyoni földgázélfordulásokot, s a tájhatárra eső désaknai sóbányát. A négyzetkilométerenkint 66-os (1941) népsűrűség a tájban már bizony túlnépesedettséget fejez ki; szegénység és elmaradottság fogad a falukban, s a nép, mely zárt közösségekben, jó és rossz ősiségei közt, évszázadokkal elmaradva a nyugateurópai lakosságtól él a sárba-porbafulladt falukban és semmi értéket nem lát az időben, híven példázza Szamosújvár környezetének adottságait.

ÉS ENNEK A TÁJNAK a városa Szamosújvár. Mert *csak* ezé ma már, sőt még ennek forgalma is csak részben irányul ide. Hiszen a 46 km-re levő Kolozsvár, a magyarság és Észak-Erdély „kacsalábon forgó“ pompás, szinte mesebeli és a szegényes táji keretből meg nemzetiségi viszonyokból kiszökkenő városa világitótoronyként csalja magához a vásárolni, gyógyulni, ügyet intézni akaró szamosvölgyieket. Kolozsvárra mennek „fel“, ha lakzihoz, intézetbeadáshoz, berendezkedéshez kell a nagyobb szabású előkészület, másodsorban Désre utaznak, s csak harmadsorban jönnek Szamosújvárra, a „kicsi“ városba. De Dés pártolja forgalmi góc mivolta, meg az, hogy megyeszékhely és legkönnyebben megközelíthető városa Erdélynek még a második világháború közlekedési korlátozásai közepette is. Fejlődése — újabban — valóban erős. Érdekes itt megemlíteni, hogy mennyire *újabb keletű* csupán Dés óriási fölénye Szamosújvár felett: 1785-ben a polgárok száma Désen még csak 211, míg Szamosújváron már 479! Dés városiasságban, külsőben, és — semlegesekek véleménye szerint — kulturális hőfokban is elmarad Szamosújvár mögött, azaz ebben kiegyensúlyozza a sok újabbkori hátrátételt a kövekből kiáradó *genius loci*. Városunk mindössze csak egy megyei városi rangban álló és 33 községet összefogó járási székhely. Járásbírósága, katonai bevonulási központja, két állami középiskolája, két román katolikus tanítóképzője van, kiemelkedő és nevezetes épü-

lete, a híres fegyház mellett. A felsoroltak közül egy sem megteremtője annak a kultúráltságnak, ami a város legsajátabb sajátja s ami szokatlan mérvű egy hatezres településben. Hasonlítsuk csak össze egy alföldi tízezessel! . . .

Valóban, túl kell tekintenünk Szamosújvár értékeinek megítéléséhez a szigorúan vett anyagi javakon, s meg kell bizonyosodnunk a régi igazságról újólá is, hogy egy települést nem a hivatalok sokasága, „iskolaváros“ jellege tesz várossá — a város szót nyugat-európai értelemben használva. Szamosújvár pedig ilyen értelemben lett város és ezért nagyon szokatlan jelenség az erdélyi, meg a magyar viszonyok között. Persze, mint minden valamirevaló településé, ennek története is a római korba nyúlik vissza. A benszülöttek büszke öntudattal hivatkoznak is *Congrira*, a dáciai castellumra, melynek romjaiból téglákat, faragott köveket őriznek a helybeli örmény múzeumban. Szegényes emlékek! Nem is volt jelentős hely Szamosújvár a római Erdélyben, sőt Gerlahida sem, a helyére telepedett kicsi falu a középkori Magyarországnak. Jó gázlőhelye volt a Kis-Szamosnak — neve is a szláv grlo = gázló szóból származik —, a gyéren lakott Belső-Szolnok és Doboka helyi jelentőségű piaca, később királyi váruradalom székhelye, de Martinuzzi koráig igazi, országos jelentőségre nem emelkedett. A sokáig rettegett szamosújvári várat, kincsek felhalmozásának, előkelő rabok fogságának és sokszor kivégzésének híres helyét, Martinuzzi György 1540 táján olasz mesterekkel építtette újjá, sőt legendás emlékezetek szerint a várépítésben meg díszítésben görögök is vettek részt, kiknek származási helyét az egyik mai ragaszték-városrész neve (Kandia) őrzi, csekély emlékképpen. A vár és a benne levő szép palota híres volt a 16. században, kár, hogy a kápolna, lovagterem és más muzeális értékek teljesen hozzáférhetetlenek a vár jelenlegi büntető-intézet jellege miatt. A nagy biboros hatalmas, szinte barokkos udvartartást vitt a várban; egykorú írásokban kimerítő jegyzékeket találunk a drágaságokról, az arabs paripák százairól, a freskókról és az udvari személyzetről. Érdekes az is, hogy a török világotutató, Evlia Cselebi, leírásában — ő a vár feldulása után járt ott — úgy emlékezik meg Szamosújvárról, hogy az „Szulejmán kán ideje előtt az egész Magyarországnak kereskedelmi székhelye volt“. De nem kevésbé lényegesnek tartjuk annak felemlítését, hogy a várórség még a 17. század első felében is csaknem kizárólag magyar nevű katonákból állott. A nagy pusztulások azután szinte az emlékét is elmosták a rövid tündöklésnek. Martinuzzi halála után csakhamar (1556) várostromot kellett a pompázatos helynek kiállania, s a 16. század hátralevő évtizedei sem hozták meg a renaissanceot: Kolozsvár lépett mindjobban előtérbe. A Martinuzzi-korbéli gazdagság teljes pusztulása aztán Mihály vajda és Basta császári vezér rémuralma idején (1601—1603) következett be; a történetíró Bethlen¹ pedig éppenséggel kapcsolatbáhozza Erdély akkori pusztulását Szamosújvárnak, mint az utolsó fontos erődítménynek az elestével. A többi

¹ *Wolfgangus Bethlen: Historia de rebus Transilvanicis. Cibini, 1789. 30—31. lap.*

dulás aztán már csak ledöntött falakat találhatott a Kis-Szamos nevezetes gázlőhelyénél, jóllehet el nem kerülte egyetlen egy sem a tatár, török vagy labanc hadak közül, hiszen Makkai László véleménye szerint a hely „a szamosvölgyi hadiúton Erdély belseje felé az utolsó fontos állomás volt s aki ezt megszerezte, szabad utat nyert a Mezőségekre és a Marosvölgybe is”.² Az üszkös falak közé húzódó néhány nyomorult pária-család bármiféle sereg közeledtére felszedelőzködött állataival és a németi, mikolai erdőségekbe menekült; Congri, Gerlahida, Szamosújvár, az igazmondó lantosnak, Tinódinak „szertelen erős” Wywar-ja lakatlan romhalmaz volt hosszú évtizedekig.

AZ ÖRMÉNYEK BETELEPÜLÉSE

MIUTÁN AZ ERŐSZAK így letörölte a földről a béke és jólét hajlékát, a felfelé emelkedő kerék példázata szerint újra meg kellett születnie Szamosújvárnak: a földrajzilag jelentős helyen fekvő települések örök ígérete ez. A történelemnek furcsa logikája szerint a város újjáéledéséhez is pusztulás, háborúság adta meg az indítékot. Az örmények történetébe torkol itt elbeszélésünk. Abba a történetbe, mely a betlehemi csillagot követő örmény király mondai alakjával kezdődik, fényes keleti kultúrák idegen szépségeit leheli, tele van nagyszerű emlékekkel, ámde végül is behull — a mi Mohácsunkhoz hasonló tragédiával, de már a 14. században — az áradó törökség imperiálizmusába. A kaukázusi Örményország bukása, és mesés épületekkel megtüzdelt, Kelet és a kereszténység szépségeit harmóniába olvasztó Ani fővárosnak szétdulása adta meg a lökést az örménység Szamosújvárra jutásához. E távoli, legnyugatibb helyre a régi fővárosnak már csak legelőkelőbbjei, a főnemesek, a leggazdagabbak és a legszívósabbak juthattak el. A többi szétszéledt a hosszú vándorúton, beolvadt, kései népvándorlási foszlánnyá és a második világháború menekülő társadalmainak előjelzőivé vált. A Kárpátonkon belülre az örménység hosszú vándorlás után, a 17. század végén, Apafi Mihály fejedelemsége idején jutott el. Bebocsáttatást és szállásterületet kért és örömet adtak is mindkettőt. Ekkor már a hanyatlás korában élt a Bethlen és Rákóczyak büszke és független Erdélye. Apafinak adózó, békés polgárokra és talán még sürgősebben pénzre volt szüksége. Az örmények mindkettőt kínálták. Dús erszénnyel, meg nem fáradt életerővel, kitűnő kereskedelmi érzéssel, acéllá kovácsolódott közösségi tudattal és fejlett kultúrával jöttek az örmények: egy pillantás Erzsébetvárosra (Apafi hajdani birto-kára, Ebesfalvára, amit a fejedelem szívesen bocsátott áruba) és Szamosújvár örmény városmagjára meggyőz minden kételkedőt afelől, hogy itt nem kezdetleges kísérletezgetést végeztek településkor az örmények, hanem egy hosszú kulturális mult leszűrt tapasztalatait öntötték át városformába. Azonnal várost alapítottak a közbeeső Erdei-féle mezőváros-fokozat nélkül, olyan helyen, ahol

² Makkai László: Szolnok-Doboka megye magyarságának pusztulása a XVII. század elején. Kolozsvár, 1941. 5. lap.

sem római urbs, sem középkori német város nem volt: példátlan eset a magyar város történetében.

KICSI KÖZÖSSÉGEK ÉLETE nem tűr kísérletezést, — ha balul sikerül a próba, a közösség, mint a kísérlet alanya és tárgya, a kísérlettel együtt ér véget. A népfejlődés pedig a maga számszerűségében éppenséggel nehezen követhető folyamat kisebb körben. A kutatót lépten-nyomon megzavarja a folytonos mozgás, ide-oda vándorlás, mely nem csupán adatszerűségével, hanem dinamikus hatásával is erőszakos beavatkozásnak minősíthető. Így aztán a táji és történelmi, gazdasági és biológiai tényezők annyira belejátszanak a demografiába, hogy a kutató folytonos elhárítkozásban találja magát, kiküszöbölni akarván a „tisztá“ populatív jelenségek köréből az idegen, zavaró körülményeket. Ritka eset, mikor egy közösség oly szigetszerűen elkülönül környezetétől, hogy az érintkezés mélyreható populációs változások — összeházasodások idegen népelemekkel, elvándorlások, beköltözések — nélkül lehetséges évszázadok során. A betelepült örménység, főleg azonban a 18. század legelején önálló, korának teljes civilizációját felölelő, kultúrált, jól elhatárolt és gazdag szamosújvári lakosság kitűnő példaként kínálkoznak a demográfus számára. Bennünket e tiszta tudományos szempontnál melegebb-köznapibb motivumok is vezetnek, mikor megkíséréljük végignézni az örménynek indult és magyarrá lett Szamosújvár népességének fejlődését a mai város megalapításának korától napjainkig, azaz nagyjában az elmúlt kétszáz esztendő alatt.

NÉHOL MÁR a zsenialitásba torkoló éleseszűségeen és kifinomodott szellemen kívül az örmények sok gyakorlati tapasztalatot is hoztak magukkal. Ősi hazájukból ered ez az empirikus érzék, vagy a vándorlások során idegződött beléjük? Kétségtelen, hogy úgy indították meg erdélyhoni életüket, mintha ennek a tájnak nemcsak sajátos *multjával*, de még csak körvonalalaiban is akkor sejtethetetlen *jövőjével* — a nemzetiségi veszélymagokra gondolunk most — is tisztában lennének. Óvakodtak magyarok, szászok vagy románok közé keveredni: önálló települést alkottak. Előbb csak magát a várost, később azonban a hozzátartozó földeket is megvásárolták a fejedelmektől (Apafi, Lipót, Károly, Mária Terézia, József és Ferenc az örmények tengernyi kiváltságlevelében szereplő fejedelmi aláírók), azenkívül úgy elbástyázták magukat jogokkal és privilégiumokkal, hogy az aránylag békés 18. század és 19. század első fele semmiképpen sem érhetett el hozzájuk szokványos rendi, közhatalmi, beavatkozó eszközeivel. Szolgabíró, alispán, beszállásolások, gubernium, generálisok és kommissiók számára zárt város volt Szamosújvár, ha azok az erőszak eszközeivel kísérleteztek. Az örményeknek kitűnő összekötetések voltak minden időben és tünetmentes gyorsasággal jött meg mindenfajta zaklatásra, beavatkozásra a Bécsből keltezett, áhitatos tisztelettel olvasott vagy fogesikorgatva megfogadott parancs: Armenopolis saját törvényei szerint, szokásainak megfelelően kormányozhatta önmagát. Nem is

igen volt sérelmük az örményeknek egyéb, mint hogy siralmasak a hitelviszonyok, rosszak az utak, nem püspök a szamosújvári plébános... Idilli állapotot mutató panaszok ezek, még a békés 18. században is. Persze, hiába lettek volna a kiváltságlevelek, ha azoknak homályosuló aranyozását időnkint fel nem frissítette volna egy-egy hódoló és súlyos aranytallérokat vívó küldöttség Bécsben; egy ilyen szamosújvári deputáció — mely történetesen a pillanatnyi pénzzavarából kedvelt örményeihez segítségért forlódó Ferenc császárnak vitt egynéhány aranyat — kapta „emlékbe“ a Felvinczi Takács Zoltán által sokat vitatott eredetiségű Rubens-képet (Krisztus levétele a keresztről), Szamosújvár katedrálisának nagy nevezetességét. Jókai meséinek aranyos köde, Mikszáth világának kékes boldogságfüstje lengedez e történetek s társaik, általában Szamosújvár két évszázada felett, amit díszes kötésben és bár kevés történetírói hitellességgel, de annál több lírai lendülettel és lokálpatriótizmussal szőtt mese-monográfiává Szongott Kristóf. E férfiú, a hajdani szamosújvári örmény katolikus gimnázium mozgékony tanára, jellegzetes alakja a mult századvég derűs, felelőtlen, boldog és bomladozó társadalmú Szamosújváranak. Annak a városnak légköre termelte ki őt is, mely megmámorosodott a milleniumi gondtalanságtól s Fráter Lóránd muzsikájától később — a daliás huszárkapitány Szamosújváron hegedülgette, hogy „tele van a város akácfavirággal“ — és szíves-örömet feledkezett bele a sétatéri bálak és farsangi multságok magyarosító hangulatába és olvadt bele a hivatalnok-dzsentrí magyar kisárosi egyvelegbe. Bizony, úgy olvadt bele, hogy saját ősi értékeinek legjavát a levetett hüvelyben hagyta s nem vitte az újba. Az egész Közép-Európát behálózó állatkereskedelem, a bőrkiértés és a pénzügyetek szolgáltatták az alapot Szamosújvár kulturálódásához. A céhek kitűnő szervezettsége, a kiépített kapcsolatok és családi-üzleti nexusok magasan kiemelték e város polgárságát a 18. századbeli magyar milióból. Fokról-fokra, merő kényelmességből adták fel az örmények ipari és kereskedelmi posztjaikat. Csak egyetlen példát említsünk. 1770-ben Heiter Elek udvari tanácsos elnöklete alatt tekintélyes bizottság szállt ki Szamosújvárra, hogy — ha kell, erőszakkal is — kicsalja az örmény timárok titkait. Az egész Gesamtmonarchie bőrparossága irigykedett a kordován — és szattyánkészítésben remekelő szamosújvári timárookra.³ Az állatkereskedelem méreteire pedig csak az alábbi sorokat idézzük: „Ez a kereskedés minden nemében gyakorlott nép iszonyú marhafalkái számára jó piacokat talált a külföldön. Évenként eladnak az örmények a különböző országokban több mint száz-ezer marhát, és ha akadály nem állja útját a nyereségnek (dögghalál, árvíz, háború), elmennek a Magyar- és Németországgal határos felsőbb országokba is, sőt Itáliát is ez a hasznot kereső nemzet táplálja ugyanazon étkekkel.“⁴ És a 19. század derekán már nincs egyetlen szattyánt vagy kordovánt készítő mester sem Szamosújváron (azóta sincs). 1943-ban pedig még a vidék nyersbőreit össze-

³ Szongott Kristóf: Szamosújvár. Szamosújvár, 1898. 40–41. oldal.

⁴ Historia domus, seu conventus Szamosujváriensis Fratrum Minorum strict. etc. 1775.

gyűjtő monopolisztikus kereskedelmi társaság is elvitte telepét Szamosújvárról. Százvezres állateladások? *Risum teneatis*... Az örmény polgárság lassú elerőtlenedésével tűnt el mindaz az érték Szamosújvárról, ami ezt a várost privilégizált helyzetbe hozta, a többi erdélyi város fölé emelte sok tekintetben. Az élő emberi értékek megkövesedtek, elvesztek. A kereskedelmi érzékre, kultúrálódási készségekre, nyelvtanulási hajlamra, nemes polgáröntudatra, veszélyekkel szembezállni tudó vitalitásra és nem utolsósorban az erős szaporodási készségre gondolunk, melyek mindegyike hiányzik aztán a világháború kitörése körüli Szamosújvárból. Járjuk végig a városka utcáit, parkját és közéletét, és győződünk meg, hogy mi az időálló nemesveretű, klasszikus szépségű, perspektivikus szemléletű és további fejlődésre is kitérő alkotás! A pompás barokk katedrális, mely a 18. század közepétől kezdve ősnémet dómokhoz hasonlóan évtizedeken át épült, tizezres tömeget tudna befogadni s nem a mai négyszázas gyülekezethez illő, a patinás polgárházak és egyes, szinte-szinte már kastélyszámba menő épületek évszázadok otthonául emelkedtek s nem a mai gyorsan költöző, pozícióját könnyen feladó, az első nehézségek előtt is megfutó nemzedék számára, az árvaházak, szegényházak, a kisebb templomok, múzeum, mesés gazdagságú könyvtárral felszerelt régi gimnázium, sétatér, hidak, kövezet, régi közművek és annyi más: mind-mind időálló és igényességre valló alkotás. Együtt adják ezek a Kereszthegy gyümölcsfás-temetős domborulatával, a Kis-Szamos csillogó tükrével és a távoli szemhatáron felfehérlő Ciblessel együtt azt a bizonyos *genius loci*-t, melynek hatása alól még a mai vándor sem tudja magát kivonni. Pedig a dekadencia szembeötlő, néha meghökkentő. Hajdani jó családok sarja járja az utcákat toprongyos öltözetben, abnormis viselkedésével hívja fel magára a közfigyelmet. A Főter pompás barokk hangulatába súlyos izléstelenségek kerültek újabban, de mindenütt: építkezésben, szokásokban, népességfejlődésben, gazdasági életben, társadalmi képben megmutatkozik a roppant hanyatlás. S talán nem kereskedünk rossz helyen, ha azt a magyar társadalmat vonjuk kérdőre mind e nivócsökkenésért, amelyik soha, semmiért nem volt hajlandó igazán felelősséget érezni, s amelyik közömbösen asszimilált a béke arany évtizedeiben: nem véve át semmit az asszimilált annyi sok értékes tulajdonságából s át sem adva annak a saját kincseiből. El kincsek a Széchenyi utáni *három nemzedék*, majd *ami utána következik* fullasztó közéleti-társadalmi légkörében elsüllyedtek.

Alszik, de nem álmodik Szamosújvár. Reményei alig vannak. Legfőbb *még egy* közintézmény, hivatal; panaszai: hogy az állami rendszerű *ötödik* lakbérosztályba sorozták és hogy nincs *nyolcosztályos* gimnáziuma. De ezek is a hazug, öncsaló illúziók világába mutatnak. Ezekből a kívánságokból és panaszokból nem kél életre igazi fejlődés. De minek is a fejlődés egy *olyan* kis társadalom számára, mely szörnyű tagoltságában még a második világháború borzalmai közepette sem találja meg az egymásra utaltságot, az összetartozás kötelezettségét. Kölcsény „máskeblű nép”-e jut eszünkbe, ha a mai szétmarcangóit szamosújvári társadalomra gon-

dolunk s belátjuk, hogy a statisztikai számoszlopokban könyörte-
nül megmutatkozó népesedési dekadenciának mélyebben fekvő,
szinte le nem mérhető és emberi érzékenységek miatt fel sem sorol-
ható okai vannak.

A NÉPFEJLŐDÉS — SZAMOKBAN

ÉS MOST FORDÍTUK FIGYELMÜNKET a számszerű adatokra.⁵

Az egykorú kútfők 1672-ben összesen 3000 örmény család be-
telepedéséről beszélnek, mint tervről. Sajnos, nem tudjuk, hogy a
valóságban mennyien jöttek be Moldvából és a bevándoroltak is
hogyan oszlottak meg a különböző települési helyek között (Gyer-
gyószentmiklós, Erzsébetváros, Szépvíz, Görgény, stb.), azaz mek-
kora lélekszámmal indult Szamosújvárban az új élet. A város fellel-
hető lélekszámadatait az alábbi összeállítás tartalmazza:

1745	1787	1826	1869	1880	1890	1900	1910	1930	1941
3720	4459	5009	5188	5317	5793	6363	6857	6608	6302

Indexszámokban, az előző időpontbeli adatot száznak véve:

1745	1787	1826	1869	1880	1890	1900	1910	1930	1941
100	147	112	104	102	108	109	107	97	95

Az indexszámok időközei nem egyenlők s ez összehasonlítható-
ságukat némiképpen zavarja. De így is fogalmat lehet alkotni arról
a népfejlődésről, mely Szamosújvárra jellemző: *erőteljes* fejlődés az
örménység betelepődését követő időkben, *elhanyagolt* emelkedés a
mult század végétől, majd nyilvánvaló *dekadencia* a világháború óta.
Ámde még szembeötlőbb az irányzat, s főleg fény derül a hanyatlás
okára, ha az *eredeti* lakosságot kísérjük végig az örmény szertar-
tású katolikusok lélekszámadataiban:

1745	1787	1826	1880	1910	1930	1941	
3348	3788	2798	1454	1100	489	440	abszolút számban,
90	85	56	27	16	7	7	a lakosság százalékban.

A hanyatlás szinte megdöbbentő! De az okkal is tisztába jöhe-
tünk, ha megfigyeljük az alábbi igen tanulságos táblázat adatait (A
gör. kat. anyakönyvezés kezdete 1826, a reformátusoké 1836, a
róm. katolikusoké 1850, az izraelitáké — igen rendszertelenül —
csak az 1850—1895. közti évekre terjed):

⁵ Az adatok forrásait teljes pontossággal a hely korlátozott volta miatt
megnevezni sajnos, nem lehetséges. A lélekszámadatok forrása a helyi levél-
tárban található jegyzékek, József császári népösszeírás és a hivatalos magyar,
valamint román népszámlálási adatokból származnak. Az örmény katolikusok
lélekszámának megítélésénél már kombinációra is reá voltam utalva a rendel-
kezésre álló hivatalos adatokon kívül; a számításban fő szerep a születési arány-
számnak jutott, melyből valószínű pontossággal tudtam visszakövetkeztetni az
alapul vehető tömegre. Megjegyzem azonban, hogy az 1745., 1787. és 1826. évi
adatok az örmények számára vonatkozólag korántsem tartanak igényt mate-
matikai megbízhatóságra, inkább csak jó tájékoztatóul akarnának szolgálni.
A születési és halálzási számok és összes egyéb adatok természetesen hiva-
talos forrásból erednek, melyek felsorolását itt mellőzöm. Nem mulasztatom
azonban el megköszönni az egyes egyházközségek lelkeszeinek segítségét,
mellyel kimutatásokat voltak szívesek szolgáltatni népesedési okfejtéseimhez.

A szamosújvári főbb felekezetek népmozgalmi adatai (1780—1940).

<i>Idő</i>	<i>örm. kat.</i>	<i>róm. kat.</i>	<i>gör. kat.</i>	<i>ref.</i>	<i>izr.</i>
<i>a) születések:</i>					
1781—1790	1534				
1791—1800	1556				
1801—1810	1552				
1811—1820	1401				
1821—1830	1083				
1831—1840	874		192	24	
1841—1850	657		241	37	
1851—1860	589	559	328	114	113
1861—1870	490	461	479	155	175
1871—1880	372	475	450	167	439
1881—1890	299	462	542	195	635
1891—1900	279	426	486	300	384
1901—1910	223	352	518	302	
1911—1920	137	260	488	256	
1921—1930	89	242	629	240	
1931—1940	55	113	496	184	
<i>b) halálozások:</i>					
1781—1790	1307				
1791—1800	1308				
1801—1810	1371				
1811—1820	1183				
1821—1830	852				
1831—1840	842		262	7	
1841—1850	759		227	35	
1851—1860	609	518	270	175	5
1861—1870	543	527	470	159	10
1871—1880	502	491	616	103	40
1881—1890	392	380	415	108	142
1891—1900	358	336	413	230	63
1901—1910	335	344	474	220	
1911—1920	327	310	518	259	
1921—1930	193	211	407	173	
1931—1940	171	166	378	170	
<i>c) születési (+) vagy halálozási (—) többlet:</i>					
1781—1790	+ 227				
1791—1800	+ 258				
1801—1810	+ 181				
1811—1820	+ 218				
1821—1830	+ 231				
1831—1840	+ 32		+ 70	+ 17	
1841—1850	— 102		+ 14	+ 2	
1851—1860	— 20	+ 41	+ 58	— 61	+ 108
1861—1870	— 53	— 66	+ 9	— 4	+ 165
1871—1880	— 130	— 16	— 166	+ 64	+ 396
1881—1890	— 93	+ 82	+ 127	— 3	+ 523
1891—1900	— 79	+ 90	+ 73	+ 70	+ 321
1901—1910	— 112	+ 8	+ 44	+ 82	
1911—1920	— 90	— 50	— 30	— 3	
1921—1930	— 104	+ 31	+ 222	+ 67	
1931—1940	— 106	— 53	+ 118	+ 14	

A néhol hullámzó, máshol vaskövetkezetességet mutató adatokból a legfeltűnőbb megállapítás, hogy az örménység helyét fokról-fokra foglalták el természetes szaporodás útján *elsősorban* a környező táj lakói: a románok és a református magyarok, *másodsorban* a kiegészést követő időkben a buja tenyészetnek induló zsidóság és *harmadsorban* inkább bevándorlás, mint természetes szaporodás révén az ország minden részéből idegyülekező római katolikus magyarok. A hajdani örmény városnak tehát a századforduló táján teljesen eltűnt a régi jellege és nyelvében túlnyomórészt magyarrá vált ugyan — bár egész Erdélyben sehol olyan rossz magyarsággal nem beszélnek, mint Szamosújváron! —, de korábbi szilárd társadalmi felépítményét elveszítve, többé-kevésbbé *frissen beköltözöttek* és jórészt ugyancsak *frissen városiasodottak* heterogén lakosságú helyévé vált. Az egyes vallásfelekezetek részeseledését csak vázlatosan, nagyobb időközökben adjuk:

Vallás	1880	1910	1930	1941	1941-ben %-ban
örm. kat.	1453	1100	489	440	7,0
róm. kat.	1095	1268	1090	1367	21,7
gör. kat.	1608	2300	2506	2097	33,3
ref.	757	1186	929	1281	20,3
izr.	183	775	1037	847	13,4
egyéb	220	228	557	270	4,3

A változások egészen világosak és az ismert politikai fordulatoknak teljesen megfelelnek. A város vezetőinek a feladata is egészen kézenfekvő: az *egységet* munkálni és a *békét* hirdetni. Abszolút többség sehol nincs, s ha dogmatikai szempontból talán nagyobb összevonásokat lehetne is végezni, mégis pl. az összes katolikusok egyetlen rovatban való szerepeltetése inkább a *papíros* türelmes-ségére számíthatna, mint az *élet* jóváhagyására. Köztudomású az örmények származásának, szokásainak és vagyonbeli különbségeinek az elválásból volta a jórészt nemrég betelepedett latin szertartású katolikusokétól, — a román katolikus egyház híveinek egészen eltérő strukturájú társadalma pedig — már csak a nyelvi és történelmi szakadék miatt is — az előbbi kettővel semmiképpen nem foglalható egységbe. Erdély egész multja és jelene tükröződik e néhány számban; a megoldásnak is *egyetemes* erdélyi érvényűnek kell lennie.

Ha figyelembe vesszük az örmények mult századi teljes elmagyarosodását (ma már szinte csak a közelmultban Törökországból idemenekültek kis csoportja bírja az egyháziakon kívül az örmény nyelvet írásban és szóban) és azt, hogy az ortodox zsidóság is feltétlen biztossággal belejutott a magyar anyanyelvűvé válás lassú folyamatába, akkor párhuzamosaknak fogjuk látni az anyanyelvi adatokat a felekezetiekkel. *Opportunus* lelkek természetesen mindig voltak, akik hasznossági szempontoktól vezetve választották ki az előnyökkel kecsegtető oldalt anyanyelvük megvallásában, azonban ezeknek a száma még egy aránylag olyan kis tömeg esetében is, mint Szamosújvár hatezer körül mozgó lakossága, — elenyésző.

Szamosújvár lakosságának anyanyelvi megoszlása 1880—1910. közt.

Év	magyar	román	egyéb
1880	1804	1705	1808
1890	2440	1979	1374
1900	4190	1861	312
1910	4630	1881	346

A számsor csonkaságához két megjegyzésnek kell járulnia. Az egyik, hogy a kormányzat kézirataink lezártáig nem adott engedélyt az 1941. évi népszámlálás adatainak közzétételére. A jelenlegi viszonyokat tehát kizárólag a vallási adatok alapján képzelhetjük el, — nem nehéz feladat a *valóságot* elképzelni, számításba véve a meghunyászkodókat és a hatalom felé mosolygókat! A másik hozzátenni való pedig az 1930. évi román népszámlálás adatainak ismeretése. Célszerűnek tartjuk — minthogy úgyis töredékes a folyamatosság a magyar népszámlálás eredményeivel — nemcsak az anyanyelvi, hanem a nemzetiségi (*neam*) összegezés ismertetését is, minthogy így sokkal mélyrehatóbb következtetésekre van lehetőség. Ezek szerint 1930-ban Szamosújváron a román népszámlálás idején

2886	román,	2472	magyar és	1215	egyéb	anyanyelvűnek
3014		1937		1624		nemzetiségűnek

vallotta magát. A 3014 román nagyon nagy szám az 1900 körül mozgó régebbi magyar adatokhoz képest. Ha számításba vesszük is a hivatalnoki kar nagyarányú kicserélődését az uralomváltozás folytán — amire egyébként az 1930. évi 557 „egyéb“ felekezetűnek, jórészt görög nem egyesülteknek (466) nagy száma is utal — akkor is olyan hézag marad a román népszámlálás háromezre és a mi adataink — a hozzászámított görögkeletiekkel együtt mintegy 2450 — között, melyre a gondolkodó ember magyarázatot kíván. Magyarázat helyett újra megemlítjük az opportunitást, a felbomló társadalmak és a hit nélküli egyének ismert tulajdonságát: ez nyilatkozik meg az 1930-as és utána következő nemzetiségi adatok bevallásakor!

A fejtegetésekben imitt-amott talán észrevett házagot kitöltendő, a rendelkezésre álló — sajnos gyér — népmozgalmi adatokat ismertetjük. Ezek szerint volt Szamosújváron, ezrelékben,

	1901/10	1931/36	1936/40
	évek átlagában		
születés	43,3	16,0	13,5
halálozás	28,9	15,5	15,1
természetes szaporodás	14,4	0,5	—1,6

A zuhanó adatokat nem árt felekezetenkint felbontva is szemügyre venni. Ez a nagyon értékes adatsor azonban sajnos, csak az 1931—1940. évekre áll rendelkezésünkre. A szamosújvári születési ezrelékek felekezetenkint:

	örm. kat.	róm. kat.	gör. kat.	ref.
1931/35. évek átlagában	12,3	11,6	20,4	23,0
1936/40. „ „	10,2	9,2	16,5	17,0

Talán nem elegendő a súlyos következtetések levonására ez a pár adat, de nézetünk szerint mégis az derül ki a két évtöd születési arányszámainak szemügyre vételéből, hogy az általános születési hanyatláson belül a város táji környezetének lakossága — a görög katolikus románság és a református magyarság — bizonyult relative a legellenállóbbnak. S ebben a természetes táji keret érvényre jutását látjuk, miután a két évszázad múltán sterilizálódó és tájidegen települők, az örmények feloldódáshoz közeledtek. Vizsgálatainkat talán ezzel az eredménnyel vezethetjük a befejező gondolatokhoz. *Az örmény Szamosújvár a múlté, a jövőbeni Szamosújvár élete az általános erdélyi s azon belül az erdélyi városi sorsot formáló tényezők szerint fog igazodni.* Természetes, hogy történelmében a kristályosító örménység, főleg annak kulturális indítása — mint gyöngyszem belsejében az irritáló porszem — mindig fellelhető lesz. De mesterségesen felidézni a kétszáz év előtti multat s örmény jövőt emlegetni, mikor csak mult van már: lehet ügyes érvényesülési eszköz egyesek számára, de semmiképen sem komoly problémája sem Erdélynek, sem pedig Szamosújvárnak. Ebből persze nem következik, hogy elhanyagoltassék a mult tiszteletre méltó emlékeinek egybegyűjtése, azok rendezése és idegenforgalmi célokra történendő felhasználása. Az örmény „kérdést” tehát helyesen múzeális, kultúrtörténeti kérdésnek kell tekintenünk. A táj természetes kiegyenlítő hatásának kellő értékelése mellett azonban meg kell látnunk ezen a példán is a szerencsétlen erdélyi nemzetiségi probléma megoldásának *egyetlen* nagyobbperspektívájú lehetőségét. Az egymásra utaltság érzetének tudatosítása és az igazi felekezeti béke megteremtésével, a kölcsönös tisztelet határai közt vezetett élet *hosszú idő múltán igenis megtermi az egyensúlyi helyzetet.* Ez önmagától, erőszakos beavatkozás nélkül is létrejön egészséges állapotként. De ez az állapot kizárja a konkolyhintéseket, sőt az ilyen társadalom kiközösíti a konkolyhintőket is! *A magyarságnak, mely pedig a Kis-Szamos medencéje 103 községében és 1 városában az 1910. évi népszámlálási adatok szerint csupán 28.6%-nyi kisebbséget alkotott, békés fejlődésben töltött évtizedeket véve alapul, nincs oka félni semmiféle asszimilációs veszélytől,* — példánk ezt igazolja.

Még áll, bár hulló vakolattal, a szamosújvári örmény katedrális, csonkult toronnyal az erzsébetvárosi templom, feltűnik keleties szépségével egy-egy fiatal örmény leány, korai vénségével egy-egy öregasszony Szamosújvár utcáin, de a városban élő és a távolról jőznanul szemlélő egyformán jól tudja, hogy az „örmény kérdés” magyarországi viszonylatban lezárult. Jó polgárok voltak, szépen, öntudattal, pompázatosan tudtak élni, vérük jótékony keveredést hozott a magyarba. Sajnos, a kifinomodott kereskedelmi érzéket nem tudták átadni, sőt inkább őket mérgezte meg a kiegyezés utáni sok-sok társadalmi betegség: úrhatnamság, rangkórság, tódulás a

hivatalnokpályák felé, üres politizálás, hazug neobarokk szemlélet. A kevésszámú megmaradottnak már csak a mielőbbi teljes hasonulás hozhatja meg az egyensúlyérzést; egy kivesző emberfajta utolsó tagjaiként élni romantikus, de magánossággal riasztó gondolat.

Szamosújvárnak pedig a következő korszakra józan számvetéssel kell készülnie, elvetve a multsirató köldöknézést. Természeti és emberi energiák leltározása után a szerepkört kell megtalálnia és minden tekintetben reálishan alkalmazkodnia a megváltozott helyzethez. Itt is, ott is sok lehetőség mutatkozik, de ezeknek kiaknázását a szamosújvári társadalomnak nem a hátrafelé tekintő arcú, gyűlölködő, semmit nem felejtő és soha megbocsátani nem tudó része végezheti el, hanem az, amelyik szeretettől eltelve, erős akarattal mindig csak előre néz.

ALDOBOLYI NAGY MIKLÓS